

ZULFIYA MA'RUFOVA

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

BADIIY TASVIRDA FITOMORFIK VA ZOOMORFIK LEKSEMALARNING POETIK VAZIFASI

Annotatsiya: Maqolada sharq she'riyatida go'zallikning ifodalanishi haqida so'z boradi. Ma'shuqa tasvirida o'simlik va jonivor nomlarining qo'llanilishi, badiiy tasvirning yuzaga chiqish jarayonida leksik birliklar o'rtasidagi bog'lanishlarning leksik-semantik, kognitiv-pragmatik asoslari mumtoz she'riyat namunalari misolida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: konsept, o'simlik, sub'ektiv baho, zoonim, metafora, konseptosfera, go'zallik, leksik-semantik maydon, verballashuv, bayt, badiiy matn.

Аннотация: В статье рассматривается вербализация понятия красоты в восточной поэзии. На примере образцов классической поэзии анализируются использование названий растений и животных в выражении красоты женщины, лексико-семантические, когнитивно-прагматические основы связей между лексическими единицами в процессе возникновения средств художественного образа.

Ключевые слова: концепт, растение, субъективная оценка, зооним, метафора, концептосфера, красота, лексико-семантическое поле, вербализация, байт, художественный текст.

Annotation: The article examines the verbalization of the concept of beauty in Eastern poetry. Using samples of classical poetry as an example, the use of the names of plants and animals in expressing the beauty of a woman, the lexical-semantic, cognitive-pragmatic foundations of connections between lexical units in the process of the emergence of artistic imagery are analyzed.

Keywords: concept, plant, subjective assessment, zoonym, metaphor, conceptosphere, beauty, lexico-semantic field, verbalization, byte, artistic text.

Mumtoz adabiyotimizda go'zallik tushunchasi, asosan, ayol timsolida talqin etilgan. Ma'shuqa husnini ta'riflashda turli tasvir vositalari, bo'yoqdor ifodalar, turfa xil ramzlardan keng foydalanilgan. Bu ifodalarda o'simlik va hayvon nomlari bilan bog'liq leksik birliklarning o'rni katta.

Badiiy tasvirlarda ko'p qo'llaniluvchi pista leksemasi, asosan, yor og'zining kichikligini ifodalash uchun xizmat qilgan. Ammo Lutfiyning quyidagi baytida pistaga hajmdan tashqari holat ifodasi ham yuklanganini ko'rish mumkin:

*Hayratda qolib pista ogiz ochti-yu, qoldi,
Majlisda chu og'zing soridin kehti hikoyat [6.44].*

“Shoirilar yor og'zini pistaga o'xshatadilar. Lutfiy tasviridagi ma'shuqa og'zi haqida so'z ketgan ekan, pista og'zini ochganicha qolibdi. Demak, bu ma'shuqa og'zi pistadan ham kichik

ekan-da?!” [6.102]. Pistaning og‘izga qiyoslanishida “odam+o‘simlik” konseptosferasiga kiruvchi “shakl” hamda “holat” konseptlarining komponentlari o‘zaro tutashadi. Ya’ni, har ikkala konseptga tegishli bo‘gan “kichik” va “ochiq” semalari sub’ekt tafakkuridagi tasavvurni verballashtiradi. Shu bilan birga shoirning go‘zal yor husniga bergan emotsional-ekspressiv bahosini ifodalaydi. Pista mevasi nafaqat mumtoz, balki zamonaviy adabiyotda ham yor og‘zining kichikligini ifodash uchun qo‘llanadi (*O‘tdi yillar, o‘chmadi dilda sho‘x istaklarim, Egma qosh, pista dahan, ko‘zi fattondan umid. Muxtor Xudoyqulov*) [14].

*Olma yangoqing kurgach, men banda nechuk o‘lmay!
Bodom ko‘zi fitna, pista dahani nozuk [6.142].*

Yuqoridagi baytda ham yorning og‘zi hajm jihatdan pistaga o‘xshatilsa, ko‘zi shaklan bodomga qiyoslanadi.

*Ey do‘stlarim, ohu ko‘zin ko‘rmayin o‘lsam,
Zinhor, soching tobutim uzra qora bodom [6.173].*

Ohuning ko‘zi qop-qora va shahlo ekanligi bilan sharq xalqlarining milliy-madaniy tafakkurida eng chiroyli ko‘z sifatida assotsiatsiyalashgan. Shuningdek, ko‘z shaklining bodom shakliga o‘xshab ketishi ham bizga ma’lum. M.Rahmatovanning fikricha, “go‘zallik” konseptining tilda voqelanishida ... xalqning etnik xususiyatiga xos *tabiat hodisalari, zoonimlar, o‘simliklar dunyosi antroponimlar, taom nomlari, diniy antroponimlar, istorizmlar, uslubiy xos so‘zlar va ijtimoiy mavzularga oid lisoniy birliklarning universal hamda milliy-madaniy xususiyatlarining konseptual izomorfik (mushtarak) va allomorfik (farqli) jihatlari isbotlangan*” [8.8].

Keltirilgan bayt chin ma’nodagi tasavvufiy oshiqona misralar bo‘lib, ham rang, ham shakl o‘xshashligi asosida go‘zallik voqelantirilyapti. Shoir tafakkurida **ko‘z** va **bodom** leksemalarining birlamchi ma’nolaridagi rang (qora) va shakl (ko‘zsifat) belgilari qayta ishlanib, “qora bodom” metaforik birikmasida mujassam etiladi. Adabiyotshunos olim M.Abdulxayrning ta’kidlashicha, Alisher Navoiy she’riyatida “*bodom – poetik obraz, irfoniy ramz hisoblanadi*”, shuningdek, poklik, komillik, qanoatni ifoda etuvchi timsol hamdir. “Shoir o‘z she’rlarida poetik obraz timsoli sifatida bodom so‘zini takror va takror qo‘llagan. Go‘yo shoir bir komil insonning o‘sib-ulg‘ayganidan to so‘nggi manziliga kuzatib qo‘yguniga qadar bodom timsolidan san’atkorona foydalangan:

*Chun qora bodom tobut uzra rasmedur qadim,
Ko‘z janozam sari solkim, sensizin bo‘ldum qatil.*

Lutfiy va Navoiy she’rlaridan keltirilgan har ikki misolda ham qora bodomni tobut ustiga sochish holatini ko‘ramiz. Aytish mumkinki, “qora bodom” birikmasi nafaqat rang va shaklni ifodalovchi birlik, balki chuqur botiniy tasavvufiy timsol sifatida ham talqin etiladi.

Go‘zallik ifodalashning eng sermahsul sharqona usullaridan biri ma’shuqa yuzini gulga nisbat berishdir.

Lutfiy ham zamondosh shoirlari kabi yor jamolini ta’riflashda gul, lola, nasrin, binafsha, nilufar, anor(nor) singari o‘simlik nomini bildiruvchi leksemalardan keng foydalangan.

*Ul orazu ruxsor ila zulfi, engi lola,
Oydinda yotur gul uza bir hindu uzola [6.249].*

Baytda yorning oppoq yuzi, qizil yonoqlari atrofidan tushgan zulfi oydinga gullar ichida yotgan hinduga qiyoslangan. Yuzining oqligi va yonoqlarining qizilligi “oydin” hamda “lola” leksemalari vositasida berilib, go‘zal metaforik tasvir yaratilgan. Lola o‘simligi sub’ekt ongida “qizillik” va “chiroylilik” belgisini bildirgani sababli yor yonog‘ini ushbu gulga qiyoslash orqali u o‘z estetik bahosini ifodalaydi. Quyidagi baytda rang hamda hid belgisi odam va o‘simlikka oid leksemalarning o‘zaro semantik bog‘lanishiga asos bo‘ladi:

*To yuzungning vasfini Lutfiy bitti, daftari –
Buldi ranginu nasimi gul kelur avrokdin [6.204].*

Ya’ni yor go‘zalligi bitilgan daftarlar gul rangiga kirib, ulardan gul hidi kelishi aytiladi. Bu tasvirni lingvistik aspektida quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin:

odam + gul – hid, —————> yoqimli —————> GO‘ZALLIK
rang —————>

M.Rahmatova go‘zallikni ifodalashda ta’im, hid va taktil sezgilari orqali yoqimli shaxsiy tajribalarni ifodalashini ta’kidlar ekan, bu ingliz tiliga xos prototip ekanligini aytib o‘tadi [8.17]. Sharqona madaniyatda yorning hidi gul ifori vositasida ifodalanadi va bunda xushbo‘ylik, yoqimlilik belgisi asos qilib olinadi. Baytda gul leksemasi ham rangni, ham hidni ifodalab, sub’ektning emotsional-ekspressiv baho darajasini verballashtirgan.

*Suvga maxmur kishida bo‘lmas aningdek mayl hech,
Kim, mening qonimga ul nargisi fatton suvsadi [6.261].*

Nargisi fatton-fitna qiluvchi nargis, ya’ni “chiroyli, sho‘x va ayyor ko‘z”ning metaforik ifodasi. Bayt mazmuni: bu fitnakor nargis ko‘z mening qonimga shu qadar kuchli tashna bo‘ldiki, suvga zor tashnaning istagi uning oldida hech gap emas. *Mumtoz adabiyotda ma’shuqa timsoli deyarli barcha shoirlarda jafokor, yolg‘onchi, bevafo tarzida tasvirlanadi* [4.104]. Ma’shuqa ko‘zining nargis guliga qiyoslanishi ham o‘ziga xos mantiqiy-kognitiv asoslarga ega. A.O‘razboev va S.Kurbanovalarning tahlilicha, “...nargis ko‘plab leksikografik manbalarda fors tiliga oid so‘z tarzida talqin qilinsa ham, uning asli yunoncha *nárkissos*dir. Pahlaviy tilida *narkis* shaklida ishlatilgan, arablashtirilgan (muarrab) ko‘rinishi *narjis* سحرند , lotinchada *narcissus*, fransuz tilida *narcisse*, inglizchada *narcissi* shaklida. Bu gul nargizguldoshlar – Amaryllidées oilasiga mansub bo‘lib, gulining o‘rtasida bir sariq halqa bo‘ladi va uni *nargisi shahlo* (g‘ilay nargiz) deyдилar. Ba’zi tur-larida gulining o‘zi sariq bo‘lib, o‘rtasida oq rangli gulbarg bo‘ladi. Bu turini *nargisi miskin* deyishadi.” Nargis bir qarashda odamning ko‘zini eslatadi. Shuning uchun mumtoz adabiyotda mahbuba ko‘zi nargisga qiyoslangan” [12.80]. Sub’ekt nargis guli haqida tasavvurga ega. Ya’ni u chiroyli gul, suv ichsa yashnaydi. Mahbubasining ko‘zi shu qadar go‘zal bo‘lishdan tashqari shunday fitnakorki, o‘ziga mahliyo qilib turib, oshiqning qonini suv o‘rnida ichmoqni istaydi. Baytda **ko‘z** va **nargis** guli *shakl, rang, suyuqlik (suv, qon), xohish-istak, “tashnalik”* kabi umumiy semalar o‘stida birlashib, chiroyli va o‘ynoqi ko‘z obrazini yaratishga xizmat qilgan.

*Sevingandin gul o‘z to‘niga sig‘mas,
Kim, oni yuzunga nisbat qilurlar [6.64].*

Mazmuni: gul (g‘uncha) sevinganidan o‘z to‘niga sig‘may ochilib ketyapti, sababi, uni se-ning yuzingga o‘xshatyaptilar. Xalqimiz tilida “sevinib ketdi” degan ma’noni kuchliroq ifodalash

uchun “terisiga sig‘may ketdi” iborasi qo‘llaniladi. Baytda ushbu frazeologik ibora 2 xil ma‘noda qo‘llanilgan: 1) g‘uncha gulbargi (terisi) ga sig‘may, ochilib ketdi – harakat; 2) “terisiga sig‘may ketdi” – ibora (sevinib, yayrab ketdi). Lutfiy ushbu leksik birlikdan yor go‘zalligining kuchlilik darajasini ifodalash uchun foydalangan. Endi “nisbat qilish ” uchun asos bo‘ladigan detallarni ko‘rib chiqsak: gul leksemasining leksik-semantik doirasiga kiruvchi *chiroyli, yoqimli, xushbo‘y, jozibador, nozik, jalb qiluvchi* kabi semalar sub‘ektning go‘zallik haqidagi tasavvurlari bilan mos keladi. Shuningdek, g‘uncha yorilib, gul ochilishi jarayoni “terisiga sig‘may ketdi” iborasi uchun asos bo‘lgan. Ammo shunday sifatlarga ega bo‘lgan gul ham qizning yuziga o‘xshatilishidan o‘zini baxtli his qilishi – yorning go‘zallik darajasi undan-da yuqoriroq ekanligini anglatadi. Bu ifoda shoirning yor husniga bergan sub‘ektiv bahosi sifatida yuzaga chiqadi.

*Yuzungdin lola rang eltib uyolib shahrga kirmas,
Aning bo‘ynin kishi bog‘lab keturmoguncha sahrodin [6.202].*

“Lola guli yuzingning qizilligidan rang olgan, shu sababli sendan uyalganidan shaharga kirmas, toki uning bo‘ynidan bog‘lab sahrodan keltirmagunlaricha”. Baytda Rang konseptiga kiruvchi “qizil”lik belgisi asosiy o‘ringa chiqariladi. Odatda, sharq she‘riyatida qizning yuzi qizillikda lolaga o‘xshatiladi. Ammo bu misralardada lola qizning yuzidan rang olgani, qizillikda undan ojiz ekanligi sababli shaharga kirolmasligi, uyatdan qizarib ketgani go‘zal tarzda, husni ta‘lil san‘ati orqali ifoda etiladi. Shuningdek, fikr davom ettirilib, dasht-u sahrolarda o‘suvichi lolani dastalab bog‘lab, shaharga keltirishlari go‘yo uni majburlab, bo‘ynidan bog‘lab olib kelishlari bilan izohlangan. Ikkinchi misrada “bog‘lash” leksemasi asosiy ma‘noni yuzaga chiqarib, sub‘ektning maqsadini ifodalaydi. Bu baytda ham “bo‘ynidan bog‘lab keltirish” iborasining shoirona qo‘llanilishini kuzatamiz. Ya‘ni: 1) lolaning xijolatligi shu qadar kuchliki, bog‘lab keltirmagunlaricha shaharga kirmaydi; 2) lolani dastalab bog‘lab olib keladilar. Yonoq qizilligi ayol go‘zalligi va ibo-hayosining belgisidir. Bu tasvir yor husni haqidagi tasavvurni yanada oshirib, sharqona go‘zallik tushunchasini yorqinlashtiradi.

Ma‘shuqa sochini sunbulga, majnuntolga o‘xshatish ham an‘anaviy tasvir usullaridandir.

*Yuzi gul, sochi sunbul, bagri toshim,
Muxiblarni unutkan bevafoyim [6.165].*

Guli sumbul, giatsint, xiatsint (*Hyacinthus*) – piyozguldoshlar (lolagullilar oilasi) ga mansub bir yillik o‘simlik; egiladigan gul. Rangbarangligi, gulto‘dalarining chiroyli tuzilishi, yoqimli hidi, manzarali ekin sifatida piyozli gullar qatoriga kiradi. G. piyozlari dumaloq, yassi, yapaloq. Barglari cho‘zinchoq, lentasimon, sal bukilgan, uz. 35 sm, kengligi 3 sm. [6].

Sumbul o‘simligiga tegishli *egiladigan, hidi yoqimli, barglari cho‘zinchoq, lentasimon* kabi belgilar yor sochini bu o‘simlikka qiyoslash uchun asos bo‘lgan, deyish mumkin. Bu o‘rinda sumbul o‘simligi va soch o‘rtasidagi shakl, hid va xususiyat jihatdan o‘xshashlik inobatga olingan.

She‘riyatda poetik ma‘no ifodalashda, shuningdek, turli jonivorlar nomlari, ularga xos belgilardan ham ko‘p foydalaniladi. Xususan, ko‘z jozibadorligini va tana harakatini tavsiflashda *ohu* (g‘izola, jayron, kiyik), oshiq holatini ifodalashda *bulbul, lochin*(shohboz); lab shirinligini ta‘riflashda *ari, chivin*; soch ta‘rifida *ilon* zoonimlari orqali “go‘zallik” konseptining komponentlari yuzaga chiqarilgan.

Yorning ko‘zlarini shahloligi va qoraligi jihatdan ohu ko‘ziga mengzash ko‘p uchraydi.

*Ko'zungki, lolau nasrin uza uzola yotur,
Xo'tan chechaklari ichra magar g'izola yotur? [6.59]*

*Mazmuni: ko'zing lola va nasrin gullar ichida uzala tushgan, go'yoki g'izola (tojikcha-ohu) Xo'tan chechaklari ichda yotganday. Xo'tan – Xitoy hududiga qarashli joy bo'lib, mumtoz she'riyatda asosan, jannatmakon yer sifatida qalamga olinadi. Ko'pgina adiblarimiz ijodida Xo'tan chechaklari, Xo'tan kiyigi, Xo'tan mushki, Xo'tan gulzori kabi birikmalarni uchratish mumkin. Xususan, Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" asarida Chin go'zali ta'rifini shunday boshlaydi: Yuzlari **Xo'tan** gulzoriga o'xshar, ko'zi bu gulzordagi mushkin kiyikni eslatardi. Chehrasi xuddi Chin-ning nurli quyoshi bo'lib, qop-qora **xutan** mushki uning zulfi muanbaricha bor edi.* (Hayrat ul-abror (nasr) – O'n sakkizinchi maqolat)

Lutfiy baytida *lola* va *nasrin* o'simliklariga tegishli rang bildiruvchi semalar – qizillik va oqlik yor yuzini ifodalash bilan birga, Xo'tan gullarining rangi qizil va oq ekaniga ishora qilingan. Chunki sub'ekt ongidagi mavjud bilimga ko'ra, lola – qizil rangda, nasrin – oq rangda. Yuz va gullar uchun tegishli bo'lgan rang semalari kognitiv metafora mexanizmining natijasi o'laroq, shoirning emotsional-sub'ektiv bahosi yuzaga chiqarilgan. Baytning ikkinchi misrasida sinekdoxa usuli orqali tasvir yaratilgan. Ya'ni gullar ichida yotgan ohuning o'zi emas, ko'zi nazarda tutilgan. Butun (g'izola) orqali qism (ko'z) ifodasiga urg'u berilgan. V.A.Maslovaning fikricha, konsept so'z ma'nosidan bevosita kelib chiqmaydi, balki so'z lug'aviy ma'nosining inson shaxsiy tajribasi va xalq tajribasi bilan to'qnashuvi natijasi hisoblanadi. U emotsional, ekspressiv, baholash koshini bilan o'ralgan [7.296].

Demak, sub'ekt ongida ohuning ko'zi haqida tasavvur mavjud. Shoir bu ko'zlarni eng chiroyli va jozibador, deb hisoblaydi. U o'zining shaxsiy didi, estetikasi va go'zallikka bo'lgan munosabatidan kelib chiqqan holda yor ko'zini ohu ko'ziga o'xshatadi. Bu erda "ko'z" leksemasining "shakl", "rang", "suzuklik", "xumor", "kipriklari uzun" kabi semalari etakchi o'ringa chiqadi. Ma'shuqa ko'zini ohu ko'ziga qiyoslash an'anasi nafaqat mumtoz adabiyotda, zamonaviy adabiyot uchun ham xosdir. "G'izola" (ohu) so'zi orqali ko'zning nazarda tutilishi sinekdoxa usulida konsept yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

*Ko'zung g'izolasi kezar ul lolazor aro,
Kim, ravzaning aning kibi xush lolazori yuq [6.134].*

baytida ham ko'zning go'zalligi g'izola orqali ifodalanib, metaforik tasvir orqali yuz lolazorga o'xshatilgan. Keyingi misrada jannatda ham bunday lolazor yo'qligi ta'kidlanayapti. Endi harakat bildiruvchi "kezmoq" leksemasi "ohular gulzorda yuradi" degan kognitiv tasavvur asosida go'zal yuzdagi chiroyli ko'z harakatlarini konseptual mexanizmlar orqali yuzaga chiqargan. Bu konseptosferada "tana + harakat" maydonida joylashgan "gorizontal harakat" voqelikda ko'z harakatini ifodalashga xizmat qilgan.

*Xo'tanga chun sabo eltti, soching idi ravon bo'yi,
Giyohikim kiyiklar sepdi chun ul mushki nob o'ldi [6.291].*

Bayt mazmuni: Sabo(shaboda)lar soching hidini Xo'tanga olib bordi, u yerning giyohlari hididan kiyiklarda mushki nob hosil bo'ldi.

Mushk, ipor, ufor, muskus — hayvon yoki o'simliklarning o'tkir hidli moddasi...M.dan parfyumeriya sanoatida foydalaniladi [11]. Mushk-qora tusli xushbo'y modda bo'lib, mushk-an-

bar sifatida ishlatiladi. Mushki nob esa mushkning eng asl va toza turi. (muskus; mushki azfar, **mushki nob**, чистый мускус) [14]. *Soch* leksemasi doirasidagi “qora”, “uzun”, “xushbo‘y” semalari; *mushk* so‘zining “qora”, “xushbo‘y” semalari bilan o‘zaro assotsiatsiyalashib, “go‘zallik” konseptosferasiga kiruvchi “hid” konseptining “yoqimli” semasida o‘zaro tutashadi. Shoirning soch hidi haqidagi sub’ektiv bahosi, ya’ni mushk hidi kabi xushbo‘yligi o‘quvchiga badiiy-emotional baho tarzida etkazib beriladi.

O‘zbek mumtoz she’riyatida *ari*, *chivin* zoonimlari vositasida ham “go‘zallik” konseptining komponentlari yaratilgan.

*Zanburi asal og‘zi to‘la shahd ekaninda,
Irningni ko‘rib bemaza deb, bol to‘kubtur [6.84].*

Mazmuni: *Asalari og‘zi to‘la asal ekanida, sening og‘zingni ko‘rgach, bemaza ekan deb, og‘zidagi asalini to‘kib yubordi.*

Bu baytda “go‘zallik” konseptini verballashtirishda maza-ta‘m ifodalash yetakchi o‘ringa ko‘tarilgan bo‘lib, *zanburi asal* (*asalari*) zoonimi tasvir yaratish vositasini bajargan. Sub’ekt yorning labi shirin va yoqimli ekanini biladi. Shuningdek, asalning ham mazasidan xabardor. Yor labi **asal** leksemasi bilan *ta‘m*, *shirin*, *shirali*, *mazali*, *yoqimli* semalari orqali bog‘lanar ekan, sub’ektning emotsional baho darajasini ifodalaydi.

*Ul og‘izdur yo asalning arisi gulbarg uza
Nish ila nozuk nishon qildi-yu, to‘ldirdi asal [6.159],*

baytida ham asalari zoonimi orqali yaratilgan kognitiv jarayonni kuzatish mumkin. “Bu yorning og‘zimi yoki asalari gulbargning ichini nozik nishi bilan asalga to‘ldiribdimi”, deya husni ta’lil san’ati orqali poetik ma’no ifoda etilgan. Lab – shakl va rang bildiruvchi semalari orqali gulbargga, labning ta’mi – maza-ta‘m bildiruvchi (*shirali*, *lazzatli*, *yoqimli*) bildiruvchi semalar orqali asalga o‘xshatilgan. Asalari – “asal” so‘zining asosiy komponentlaridan biri bo‘lgani ushbu zoonim vositasida go‘zallikka aloqador tasvirlar yaratishga imkon bergan.

Lutfiy oshiqning yor labiga tashnalik holatini berishda *chivin* zoomorfik birligidan ham mohirona foydalangan:

*Ey chibin, ul damki irni sori parvoz aylading,
Bizni etkursang ne bulgay eltubon ol ustina [6.252].*

Mazmuni: Ey, *chivin*, (yorning) og‘zi tomon parvoz aylagan chog‘ingda *bizni* ham ol(lab) ustiga etkazsang bo‘ladiku. Bizga ma’lumki, *chivin* shiraga qo‘nadi. Yana yuqoridagi kabi *lab* leksemasining “shirali”, “lazzatli” semalari faollashyapti.

O‘xshash ifodani Sakkokiy baytlarida ham uchratish mumkin:

*Shakar erningga yobshunsam chibintek mani qo‘ymaslar;
Olib tashlar, bale, ko‘rsa, kishi sharbat uza xasni [9.55].*

Mazmuni: shakardek og‘zingga *chivin* kabi yopishsam, xuddi sharbatga tushgan xasni olib tashlaganday, meni qo‘ymaslar(haydarlar).

Baytda shoirga ma’lum bo‘lgan shakarning ta’mi og‘izga ko‘chirilgan. Shakarga tegish-

li bo'lgan "*shira*", "*mazali*" semalari faollashib, chivin vositasida kognitiv-pragmatik mexanizm ishga tushiriladi. Ya'ni oddiy insoniy, madaniy qadriyat belgisi o'laroq, yeydigan narsaga xas-xashak tushsa, olib tashlanishi, shuningdek, shakarga chivin kelsa haydalishi manzaralari aks ettirilgan. Shu holatda shoir o'zini chivinga taqqoslagan. Bu taqqoslashga quyidagi freymlar asos bo'lgan: shiraga (labga) intilish, haydalish. D. Baxronova inson tafakkurida metafora hosil bo'lishiga qadar birlamchi yadro arximetafora mavjudligini ta'kidlaydi [2.65]. Yuqoridagi baytda "odam+hayvon" konseptosferasidagi "tana-harakat" maydonida joylashgan "gorizontal harakat" arximetaforasi voqelikda chivin zoomorfizmi orqali shaxsning mauyyan holatini konseptual metafora orqali ifodalashga erishilgan.

Yor go'zalligini ta'riflashda, xususan soch tavsifida *ilon* timsolining ham salmog'i katta:

*Yuz uza zulfung erur ganj ustida yotqon yilon,
Vah, o'shul ganj orzusidur bizni vayron aylagan .*

Mazmuni: Sochlaring yuzing uzra go'yo xazina ustida yotgan ilon kabidir, o'sha xazinaning orzusi bizni (oshiq ahlini) xarob qildi.

Soch 1) rang, 2) shakl, 3) vazifa jihatdan ilonga qiyoslanadi. *Soch* leksemasining semantik doirasiga kiruvchi *qora, sariq, oq, uzun, kalta, silliq, jingalak, xushbo'y, yog'li, quruq, paxmoq, siyrak, qalin, yumshoq, qattiq, tovlanuvchan* va h.k. semalar hamda *ilon* zoomorfizmining leksik-semantik maydoniga kiruvchi *qora, kulrang, yaltiroq, tovlanuvchan, uzun, kalta, yo'g'on, ingichka, zaharli, zaharsiz* kabi semalar ichidan milliy-madaniy va kognitiv bilimlar asosida *qora, uzun, silliq, tovlanuvchan* kabi umumiy tasavvurlar birlashtirilib, rang va shakl o'xshashligi yuzaga chiqarilgan. U.S.Yigitalievning ta'kidlashicha, *konsept* insonning olamni idrok etishida faol harakatlanuvchi, uning ongida mental ravishda namoyon bo'ladigan, til egalarining dunyoqarashi, milliy-etnik xususiyatlarini aks ettiruvchi birlikdir [5.11]. Turkiy xalqlarning xalq og'zaki ijodidagi ertak va afsonalarda xazinani ilon qo'riqlab yotishi haqidagi tasvirlar mavjud. Baytda soch ilon kabi yuz (xazina)ning ustida yotish manzarasi lingvomadaniy-kognitiv ifoda bo'lib, sochning 3-funksiyasi, ya'ni vazifaviy funksiyasi yuzaga chiqqan. "Xazina" tushunchasi sochga berilgan sub'ektiv-emotsional baho bo'lib, o'sha xazinaga "yetisha olmaslik", "armon" semalari vositasida "orzu qilmoq", "hijron", "intilish" kabi ma'nolarni verballashtirgan. Atoyining:

*Saningtek husn ila huru pari yo'q,
Labi qandu asal, beli ari yo'q,*

baytida yor belining ingichkaligini arining beliga o'xshatish, ya'ni shakliy qiyoslash mavjud. Qadimdan ayollar qomatining go'zalligi ta'riflanganda belning ingichkaligi alohida e'tirof etib kelingan. Misrada aynan bel ta'rifiga urg'u berilyapti, shu sababli ari zooniminining qo'llanishi tasvir bo'yoqdorligini oshirgan. Arining tanasi o'rta qismining ingichka bo'lishi arximetafora (metaforaning ilk, boshlang'ich davri) sifatida tafakkurda oldindan mavjud bo'lgan. Endi "odam + hayvon" konseptosferasidagi "tana-shakl" maydonida joylashgan arximetafora faollashgan. Sub'ekt tafakkurida qaror topgan mana shu shakl tuzilishi yor beli bilan assotsiativ tarzda uyg'unlashib, metaforik usulda go'zallik komponentlaridan bo'lmish "chiroyli qomat" tasavvuri verballashtirilgan.

*Bu ko'nglum shohbozining qaro zulfung erur og'i,
Keta bilmas uchub miskin chu zanjir ul aning bog'i [9.32].*

Mazmuni: ko'nglim lochini qaro zulfingni ov qilaman deb, sochlaring zanjiriga bog'lanib qoldi, uchib ketolmaydi.

Sakkokiyning ushbu baytida shohboz, ya'ni lochin oshiq holatini ifodalashga xizmat qilgan. Lochin ovchi qush ekani ma'lum. Shoir yorning zulfiga mahliyo bo'lgan ko'nglini lochinga o'xshatadi. Soch o'rimi mavjud tasavvurlar asosida shaklan zanjirga qiyoslanadi. Ko'ngil qushi-ning shu zanjirga bog'lanib, uchib ketolmay qolish holati "bog'lanib qolmoq", "jozibali", "oshiqlik" "o'ziga tortuvchi" kabi ma'nolarini yuzaga chiqarishga xizmat qilgan.

Qush obrazi orqali go'zallik ifodalashni Atoyining quyidagi baytida ham uchratish mumkin:

Tuzoqqa ildi ko'nglum andalibin,

Guliston ichra xoling donalardek [6.132].

(*Guliston (yuzing)dagi xoling don kabi o'ziga jalb qilib, ko'nglim bulbulini tuzoqqa tushirdi.* Har ikkala baytda ham "go'zallik" konseptosferasining asosiy komponentlaridan biri bo'lmish "ko'ngil" konsepti "odam + qush" arximetforasi asosida "tuzoqqa tushgan qush" tasavvurini verballashtirgan. Soch o'rimi (zanjir) va xol (don) leksemalari metaforik jarayonni yuzaga chiqarish va boyitishga, matn badiiyligini oshirishga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, mumtoz badiiy matnlarda go'zallik tushunchasi ayol timsolida namoyon bo'ladi. Poetik tasvir yaratishda turli lug'aviy birliklar qatorida fitomorfik va zoomorfik birliklar ham o'rni katta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baynazarov Z.M. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida ifodalangan olamning lisoniy manzarasi. F.f.b.f.d. (PhD) diss. avtoreferati. Samarqand-2020.
2. Baxronova D. Olamning lisoniy manzarasi tasvirida konsept va konseptosfera. Xorijiy filologiya №3, 2019 yil, 65-bet.
3. Devoni Shayxzoda Atoyi. Toshkent, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti, 2008.
4. Jalilov B. Diniy-ma'rifiy mavzularning badiiy adabiyotdagi talqini. Toshkent – 2010. <http://uz.denemetr.com/docs/768/index-34857.html>
5. Yigitaliev U. O'zbek tilida "odam" va "jins" konseptlari bilan bog'liq assotsiativ-verbal birliklar. F.f.b.f.d. (PhD) diss. avtoreferati. Toshkent – 2020. 11-bet.
6. Lutfiy. Devon. Fafyp Fulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent– 2012
7. Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku: Uch. posobie. – M.: 2004. – 296 s.
8. Rahmatova M.M. Ingliz, o'zbek va tojik milliy madaniyatida "go'zallik" konseptining lisoniy xususiyatlari. F.f.b.f.d. (PhD) diss. avtoreferati. Buxoro – 2019.
9. Sakkokiy. Tanlangan asarlar. O'zSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti. Toshkent-1958.
10. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования. – М., 1997. 824 с.
11. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil. https://www.lugatnoma.com/tj_ru_
12. O'razboev A., Kurbanova S. Buyuk ipak yo'li tug'aviy birliklar yo'lagi sifatida. "Buyuk ipak yo'lida umuminsoniy va milliy qadriyatlar: til, ta'lim va madaniyat" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Samarqand-Shanxay, 2016.
13. "Qashqadaryo" gazetasining rasmiy veb-sayti. 2020-yil 3-dekabr.
14. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-zamonaviy-sheriyati/muxtor-xudoyqulov/>
https://uz.wikipedia.org/wiki/Guli_sumbul